

УДК 94(477)

Чирков О. А.,

науковий співробітник відділу української етнології, Науково-дослідний інститут українознавства (Україна, Київ), gelovokrych@ukr.net

Висвітлення етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах

Метою дослідження було виявити спільне й відмінне у висвітленні визначальних явищ та подій етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах. Досягнення мети відбулося шляхом порівняння змісту Атласів. Джерелом були «Атлас історії України» (виданий Державним науково-виробничим підприємством «Картографія» українською мовою у Києві 2012 р. як науково-довідкове видання) та «Атлас історії української державності» (виданий Науково-виробничою фірмою «Карті і атласи» українською мовою у Львові 2013 р. як науково-популярне видання). Наявні в атласах знання про етнокультурні ситуації в різні історичні періоди та про їх зміни узгоджуються та взаємно доповнюються. Зміст обох атласів засвідчує наявність міцного зв'язку між етнокультурним розвитком населення на території сучасної України та суміжними територіями, сусідніми регіонами Європи й Азії, а також з політичною історією Південної, Центральної та Східної Європи. Відмінності, що існують у цих атласах щодо відображення етнокультурного розвитку населення української частини Європи зумовлені різними завданнями, що стояли перед укладачами.

Ключові слова: історія України, історична карта, етнокультурне явище, етнічні процеси, ареал археологічної культури, етнічна територія, міграція, слов'яни, українці, кримські татари.

Після розпаду СРСР в Україні почали видавати навчальні атласи історії України, що не мали відповідати канонам донедавна офіційної, схваленої ідеологами КППС історіографії Української РСР. Згодом, у другому десятилітті ХХІ ст. в Україні з'явилася низка атласів української історії не призначених для використання у навчальному процесі в школі, розрахованих, насамперед, на дорослу підготовлену аудиторію: 1) «Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)» (2010) [4]; 2) «Територіальний устрій Русі-України (Х–ХІІІ ст.)» (2012) [7]; 3) «Атлас історії України» (2012) [1]; 4) «Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення» (2013) [2]; 5) «Історичний атлас України» (2015) [5]. 6) «Україна. Хроніка історичних подій. Атлас» (2016) [8].

Атласи історії України містять великий обсяг узагальнених знань про історію людства на теренах сучасної України. Невід'ємною стороною історичного процесу у світі і на українських теренах була зміна етнокультурної ситуації. В українській частині Європи формувалися, розвивалися, перетворювалися (трансформувалися), занепадали й зникали, пересувалися мови, культури, господарсько-культурні типи, релігійні групи, етнічні утворення, нації тощо. Сучасні історичні знання про етнокультурні зміни на українських землях є частиною змісту історичних атласів. Вони є одними з найважливіших елементів картографічних моделей історичної ситуації на теренах України у різні часи та української загальноісторичної картини від часу появи культури й етнічності до сьогодні. Представлена на карті просторова інтерпретація історичних знань про етнокультурні явища на українських теренах входить до шкільної програми. Вона є важливим компонентом українознавчих знань, які мають засвоїти громадяни України, оскільки впливає на формування у дітей і молоді світогляду, етнічної самосвідомості, мовно-

культурної самоідентифікації, історичної та культурної пам'яті тощо.

На виконання НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу» (0115U002511, 2015–2017 рр.) відділ української етнології НДІУ має критично осмислити та узагальнити накопичені в Україні знання про етнокультурний розвиток населення українських теренів у минулому й сьогоденні, розробити узагальнюючу концепцію участі української людності в етнокультурних процесах світу від найдавніших часів до сучасності. Зазначені історичні атласи як сучасні узагальнюючі історико-картографічні праці заслуговують розгляду на предмет висвітлення в них знань про етнокультурні явища, що відбувалися на теренах української частини Європи і, зокрема, етнокультурного розвитку населення.

Про появу та загальний зміст Історичного атласу України (2010) та Атласу історії України (2012) ми повідомляли в журналі «Українознавство» [10; 11]. Висвітлення етнокультурних явищ на сторінках Атласу історії української державності (2013) розглянуто у відповідній статті [9]. Щодо Атласу історії України (2012) цього не зроблено. Метою нашого дослідження було виявити спільне й відмінне у висвітленні визначальних явищ та подій етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах (2012 та 2013 рр). Зважаючи на те, що знання про етнокультурні явища в одному атласі проаналізовано, головні дослідні завдання були такими: 1) стисло охарактеризувати висвітлення етнокультурного розвитку населення української частини Європи в Атласі історії України (2012), 2) порівняти висвітлення визначальних явищ та подій етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох розглянутих атласах. Результати дослідження наведено у цій статті.

Джерельну базу становили «Атлас історії України» (виданий Державним науково-виробничим підприємством «Картографія» у Києві 2012 р. як науково-довідкове видання) та «Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення» (виданий Науково-виробничою фірмою «Карті і атласи» у Львові 2013 р. як науково-популярне видання). Використано також оцінки змісту атласів, насамперед їхнього етнокультурного складника [3; 6; 9; 11].

«Атлас історії України» [1] має міцний зв'язок з навчальними атласами. Упорядник атласу Д. В. Ісаєв зазначав, що атлас належить до науково-популярних і тому зайняв нішу між школярами та науковцями, в атласі узагальнено досвід навчального картографування та додано наукову складову. Цьому сприяла тісна співпраця картографів підприємства з науковцями Інституту історії України, Інституту археології Національної академії наук України та Національного університету «Києво-Могилянська академія» [3, с. 11].

Директор Інституту історії України академік НАН України В. А. Смолій високо оцінив наукове значення праці: «Це невелика книжка, але варта багатьох томів. Вона є першою спробою представити просторове уявлення істориків про Україну в одному томі. Величезна творча робота авторів-упорядників, істориків, консультантів, рецензентів стала запорукою видання твору високої наукової якості» [6, с. 54].

В Атласі історії України на 148 сторінках вміщено близько півтори сотні карт повноколірного друку, переважно території України з прилеглими землями, різного мірила. Подано також текстові коментарі та сотні різноманітних ілюстрацій. Відродження старого академічного проекту історичного атласу України та його зміст було схвально оцінено: «Вперше у виданому в Україні атласі системно охоплено всі періоди історичного розвитку української частини людства, але зроблено це стисло. Українську історію показано за порівняно невеликим колом джерел (серед яких і шкільні атласи історії України), на основі сучасних наукових знань, комплексно, системно, у хронологічній послідовності, з більш–менш рівномірним висвітленням історичних періодів, у зв'язку з регіональними політично–історичними тенденціями. Історичний розвиток показано шляхом фіксації стану історичної ситуації на певний час чи часовий проміжок (іноді значний) з можливістю порівняння цих станів читачем. Динаміки явищ, синтезності знань, аналітичності історичного розвитку, на наш погляд, як для потреб читача і сучасного стану науки в атласі недостатньо» [11, с. 225].

Серед зазначених слабких місць одне безпосередньо стосувалося етнокультурних явищ: недостатня увага авторів до кримських татар як до корінного, самостійного, вагомого суб'єкта історії України [11, с. 224].

Розділи атласу розташовано у такому порядку: «Давня історія», «Середні віки», «Нові часи (XVI–XVIII ст.)», «Україна в XIX – на початку XX ст.», «Українська революція 1917–1921 років», «Україна в 1922–1991 роках», «Україна незалежна». Від 2 до 3 десятків мап містяться у більшості розділів атласу. Етнокультурні явища показано на мапах усіх 7 розділів.

Упорядник атласу Д. Ісаєв щодо наповнення розділів та узгодження їх між собою зазначав: «Картографічна частина традиційно (як для науково–популярних атласів) доповнюється коментарями та ілюстраціями. Тексти пояснюють зміст карт і створювалися працівниками редакції з можливістю подальшого редагування фаховими істориками. Така форма співпраці дозволила уникнути незгодженості окремих частин твору, що є недоліком усіх колективних праць. Так само добирався й ілюстративний матеріал з огляду на зміст відповідних карт» [3, с. 12].

Кожен розділ атласу починається картою Центрально–Східної Європи, де показано тогочасну історичну ситуацію не лише на теренах України, але й у сусідніх регіонах. На більшості цих карт бачимо державно–політичну ситуацію, проте на певних картах відображено й етнокультурні явища. Завдяки цим картам та низці інших, де разом з українською частиною Європи зображено сусідні та відносно близькі європейські райони, історичний процес на українських теренах показано не ізольовано від решти світу. Цього бракувало картографуванню історії України в умовах СРСР, коли свідомо перебільшувалися історичні зв'язки українців з московитами – росіянами та применшувалися – з народами та територіями, що ніколи не контролювалися Москвою. Етнокультурну інформацію (наприклад межі етнічних територій, територіальну локалізацію певних етнічних груп, напрямки пересування племен) добре показано на картах різного тематичного спрямування, що охоплюють різні періоди історії України, від найдавніших до сучасних.

Більшість карт розділу «Давня історія» містять знання про культурні чи етнокультурні явища: ареали археологічних культур, місця знахідок слідів життя давніх людей, пам'яток археологічних культур, райони землеробства, поширення мідної індустрії, території давніх цивілізацій, шляхи пересування та межі розселення певних племен тощо.

Кarti розташовано послідовно, відповідно до зміни історичних періодів (хоча бувають і відхилення від хронологічної послідовності). Починається розділ такими картами: «Європа в пізньому палеоліті» «Нижній і середній палеоліт», «Розселення давньої людини», «Верхній палеоліт». Місця знахідок пам'яток ашельської культури (її лишили архантропи, що жили 900–150 тис. р. тому) та муст'єрської (лишили неандертальці, що жили 150–35 тис. р. тому) показано на карті «Нижній і середній палеоліт» [1, с. 8]. На картах розділу показано природні умови на українських землях та прилеглих територіях, а також пам'ятки й межі пізньопалеолітичних культур (зокрема фінального палеоліту) [1, с. 9]; природні умови та приблизні межі пізньопалеолітичних культур, що були на території Європи і прилеглих районах Азії й Африки [1, с. 6]; ймовірний район виникнення пралюдей (розташований в Африці), шляхи розселення первісної людини, ареал розселення первісної людини близько 50 тис. р. тому [1, с. 8]; пам'ятки і межі культур раннього мезоліту (Кукрецька, Донецька тощо) [1, с. 10].

На карті «Поширення землеробства в давній Європі» бачимо, що землі басейнів Дністра та Південного Бугу охоплені землеробськими культурами (разом з південнішими районами басейну Дунаю та східною частиною Балканського півострова) найдавніше у Європі, у VI–V тис. до н.е. [1, с. 10].

В атласі висвітлено яскраву трипільську археологічну культуру, культури раннього і середнього енеоліту (V – сер. IV тис. до н.е.), а також культури пізнього енеоліту (друга пол. IV тис. до н.е.) [1, с. 12, 13]; найдавніші осередки обробки міді, поширення мідної індустрії (у IV–III тис. до н.е. на територію України) осередки культур мідного віку (Трипілля) та ареали прадавніх цивілізацій (на території Єгипту та Іраку) [1, с. 13]; культури ранньої бронзи (кулястих амфор, шнурової кераміки, ямна культурно–історична спільнота тощо), їх територіальну експансію та культури перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи [1, с. 14]; культури пізньої бронзи (тищинецька, комарівська, сосницька, зрубна, сабатинівська тщо), а також культури фінальної бронзи (білогрудівська, лужицька, лебедівська, білозерська, бондарихинська тощо) [1, с. 15].

Для показу впливу населення української частини Європи на етнокультурні зміни у Європі й Азії важливе значення має карта «Переселення індоєвропейських племен у II тис. до н.е.» [1, с. 15]. На ній показано, зокрема: ймовірну прабатьківщину індоєвропейців (ареал ямної культурно–історичної спільноти), напрямки і території розселення індоєвропейців у II тис. до н.е., назви і території розселення найдавніших з відомих індоєвропейських племен (хети, ахейці, пеласги, іонійці, палайці, хасити, арії), найдавніші державні утворення індоєвропейців (на теренах сучасних Греції, Туреччини, Сирії, Іраку), територію, заселену індоєвропейцями до кінця бронзового віку (частина євразійського континенту від Північного й Балтійського морів на північному заході

до Аравійського моря й Бенгальської затоки Індійського океану на південному сході). Успішне розселення на великих територіях Євразії (найбільшого континенту) та асиміляція місцевої людності стали основою для подальшої територіальної експансії індоєвропейських народів, що кількісно переважають тепер не лише у Європі, але й на півночі та півдні Азії, у Північній та Південній Америці, Австралії.

Низка карт відображають часи панування в українських степах іраномовних племінних об'єднань (кімерійців, скіфів, сарматів) та грецьку колонізацію чорноморського узбережжя [1, с. 16, 18, 19].

Слов'янська людність показана на багатьох картах розділу, серед яких найдавніший час відображають такі: «Сармати і праслов'яни» [1, с. 20, 21], «Північне Причорномор'я та елліністичний світ у IV–I ст. до н.е.» [1, с. 21], «Римська імперія та племена давньої України у I–II ст.» [1, с. 22, 23]. На карті «Сармати і праслов'яни» показано території поширення зарубинецької (її залишили слов'яни та балти) та пшеворської (її залишили слов'яни та східні германці) археологічних культур, а також територію розселення сарматів і ймовірно напрямки руху племен. Цей же період показано на карті «Північне Причорномор'я та елліністичний світ у IV–I ст. до н.е.», але в іншому масштабі, з охопленням більшої території на південь, захід і схід (Кавказ, Мала Азія, Балканський півострів). На карті позначено розташування племен, походи кельтів (галатів), македонського полководця Зопіріона на територію сучасної України тощо. На жаль інформації про прабатьківщину слов'ян на картах атласу бракує.

Етнокультурну ситуацію на території України перших століть н.е., зокрема тогочасні археологічні культури (пізньозарубинецьку, пшеворську, зубрицьку, липицьку, карпатських курганів) та племена (сарматів, готів, бурів, вандалів, даків, балтів, фракійців), добре показано на карті «Римська імперія та племена давньої України у I–II ст.» [1, с. 22, 23].

Подальший історичний процес (III–IV ст.) та його етнокультурний складник показано на карті «Територія України у пізньоримський час. Готи» [1, с. 24, 25]. На ній позначено території археологічних культур (черняхівської, київської, пшеворської, вельбарської тощо), укріплені поселення черняхівців, розташування відомих германських, слов'янських (венеди, фракійських, сарматських племен, межі Римської імперії).

Важливий етап етнокультурної історії Європи, який називаємо Великим переселенням народів, добре висвітлений в атласі. На картах зображено пересування гунів, переселення германських племен, початок Великого розселення слов'ян. Воно мало величезне значення для подальшої етнічної диференціації слов'ян та формування сучасних слов'янських народів.

Активні походи гунів у Євразії та Африці показано на окремій карті [1, с. 26, 27]. Розселення слов'ян також виокремлено в окрему тему для картографування [1, с. 28], якою починається розділ атласу «Середні віки». На карті бачимо території, що були заселені слов'янами на різний час (V ст., VI ст., IX ст.), напрямки розселення слов'ян у VI–IX ст., тогочасні археологічні культури, географічне розміщення племен і союзів племен (поляни, улчі. білі хорвати, дуліби, деревляни, сіверяни, алани, угорці, ятвяги, авари, чорні болгары, хозари тощо).

Тогочасне активне розселення слов'ян на сусідні європейські землі, переселення на захід по території, яку сьогодні обіймає Україна, аварів у 558–565 рр., угорських племен котзагір та тарнах наприкінці VI ст., орди хана Аспаруха на Дунай у 670–ті рр. відображено на карті «Українські землі у VI–VII ст.» [1, с. 30]. Бачимо також ареали археологічних культур, що лишилися після слов'ян певного історичного часу (празько–корчацької, пенківської, колочинської, дзедзицької); землі балтських племен; території, що заселяли склавини, анти, дуліби й венеди; території, заселені неслов'янськими етнічними групами (ятвягами, голяддю, аланами, тетракситами, кутригурами й оногурами); належність Донецько–Надазовських теренів Тюркському каганату у 576–581 рр. та Великій Булгарії; пам'ятки кочових племен, городища склавинів та антів.

Лука–райковецька (між Середнім Подніпров'ям, Віслою й долишнім Дунаєм), волинцівська, роменська та інші археологічні культури; території посідання слов'янських племен (полян, улчів, тиверців, хорватів, дулібів–волян, деревлян, сіверян, дреговичів, віслян, мазовшан, радимичів, в'ятичів), а також ятвягів, волохів, аланів, печенігів, чорних болгар, болгар; територія «Руської землі» у IX ст. (за Б. Рибаківим); переселення угорців (мадярів) у VIII–IX ст.; городища салтово–маяцької археологічної культури; території Хозарського каганату в першій половині VIII ст. та залежні від нього слов'янські землі Болгарії; гіпотетична локалізація історичних земель угорців (Леведії та Ателькузу); належність Візінтії південно–західної частини Кримського півострова; належність Болгарії території сучасних південно–західних земель України (над Чорним морем та в регіоні Карпат) – усе це позначено на карті «Українські землі у VIII–IX ст.» [1, с. 31].

Окрім політичного змісту на карті «Утворення Київської Русі. Перші князі» широко представлено етнокультурний [1, с. 32]. На ній позначено понад 50 племен та племінних союзів (слов'янських, балтських, фіно–угорських, тюркських та інших), переселення печенігів у другій половині IX ст. у Донецько–Дніпровські степи, переселення угорців за Карпати у 895–906 рр. тощо.

Етнокультурна ситуація, що існувала у певний час на українських землях, показана на багатьох картах атласу, розташованих далі. Зокрема етнічну територію українців та сусідів позначено на картах: «Населення у XVI–XVII ст.» [1, с. 54], «Українські землі у другій половині XVII–XVIII ст. Населення і культура» [1, с. 72, 73], «Населення українських земель на зламі XIX–XX ст.» [1, с. 91], «Населення України в міжвоєнний період» [1, с. 112], «Народи» [1, с. 136].

На карті «Народи» показано етногеографічну ситуацію на початок XXI ст., зокрема: понад 20 етнічних спільнот (представники яких мешкають в Україні), райони зі змішаним населенням (у Криму та в районі Донбасу), етнічний склад населення великих міст.

В атласі є також інформація про українські історико–географічні землі [1, с. 136], щільність сільського населення, розташування міських поселень та їх розмір за кількістю мешканців [1, с. 137], розселення українців у світі [1, с. 138, 139], сучасну релігійну ситуацію (конфесії) [1, с. 141], основні пам'ятки культури [1, с. 136], результати голосування на загальнонаціональному

референдумі 1 грудня 1991 р. та результати виборів Президента і Верховної Ради України (вибірково).

Отже, етнокультурні явища посідають на картах та у текстах праці важливе місце, насамперед це помітно у розділі «Давня історія», де більшість карт містять важливу етнокультурну інформацію. Знання про етнокультурний бік історичного процесу містять десятки карт атласу, коментарі та ілюстрації.

Етнокультурний бік історії України відображено не ізольовано, одночасно з пов'язаними з ним етнокультурними явищами на суміжних і віддалених теренах світу, а також з синхронними етнокультурними явищами. У фокусі уваги перебуває українська частина Європи, проте у випадках, коли картографовані явища виходять за її межі, охоплено й інші частини земної кулі.

Етнокультурний розвиток населення української частини Європи в атласі показано у річці історичного процесу, як його невід'ємний складник. Культурні та етнічні явища, що відбувалися на українських теренах від найдавніших часів до сучасності, відображено науково, послідовно, системно, на основі великої кількості джерел. Серед використаної літератури десятки наукових праць істориків та географів 2-ї пол. ХХ – поч. ХХІ ст., виданих в Україні, СРСР, Російській Федерації, Польщі.

Способи показу етнокультурного складника історичного процесу: карти, що показують етнокультурні явища за станом на різний історичний час, карти, що показують історичні події і явища, безпосередньо пов'язані з етнокультурними змінами в населенні території України, а також коментарі й ілюстрації. Аналіз змісту атласу засвідчує, що зміни етнокультурної ситуації можна побачити не лише на конкретних картах та у коментарях до них. Порівняння самим читачем карт, що відображають етнокультурні ситуації на території сучасної України послідовно у часі, дає можливість виявити етнокультурні зміни самостійно. Їх добре видно, коли на мапах одного мірила зображено одну ділянку земної поверхні. Більшість карт атласу легко порівнюються між собою.

Етнокультурні явища висвітлено певною мірою і в тематичному атласі – Атласі історії української державності (2012) [2], що позиціонується видавцем як науково-популярне видання. Оскільки ми вже розглядали висвітлення у ньому етнокультурних явищ [9], у цій статті для наочності порівняння наводимо головне з одержаного тоді результату.

У часових та просторових координатах в атласі показано держави й державні утворення, що були в різний час на теренах сучасної України. Попри таку тематичну спрямованість твору, автор-упорядник виходить за межі історії української державності, що робить його подібним до загальних атласів історії України. На картах атласу зображено українську частину Європи, територію сучасної Молдови та прилеглі території. Але є карти, де охоплено й сусідні регіони Європи, Азії та Африки.

Атлас містить передмову, вступ, 8 розділів, додатки. Його джерельна база складається з великої кількості наукових і навчальних праць українською мовою. Кожен розділ атласу охоплює певний історичний період (крім першого розділу). Розділи розташовано послідовністю від найдавніших часів до сьогодення, відповідно до періодизації історії української державності.

Не з усіма засадничими позиціями, на яких ґрунтувалася редакційна колегія атласу, можна погодитись. До дискусійних чи сумнівних належить, на нашу думку, таке: «У бездержавні періоди український етнос героїчно боровся за відновлення державності [...]. У цей час усі українські землі прагнули до незалежності та возз'єднання в єдину соборну державу – Україну» [2, с. 3]. Вважаємо це спрощенням складних державотворчих процесів, перебільшенням реальних прагнень та реальної боротьби за відновлення державності українського етносу в часи бездержавності, переоцінкою його етнічної та політичної консолідованості. В українській історії були й протилежні тенденції. Щодо етнокультурної сутності Русі існують різні трактування, проте переважає думка про її етнічну багатокомпонентність [9, с. 117].

У підрозділі-темі «Українська нація» наведено текстову довідкову інформацію про український етнос, зокрема, про українську етнічну територію, етнографічні групи українців, зв'язки з іншими етнічними спільнотами. На карті підрозділу зміни української етнічної території показано шляхом одночасного наведення на одній карті межі етнічної території за станом на різний історичний час: бл. 1240 р., бл. 1400 р., бл. 1550 р., бл. 1640 р., бл. 1800 р., бл. 1920 р. Добре, що на цій карті показано також сучасний державний кордон України [2, с. 8, 9]. Це дає можливість порівняти українську етнічну територію за станом на певний історичний час з сучасною державною територією України, оцінити розвиток української етнічної території у 1240–1920 роках відносно сучасної української національної (державної) території [9, с. 117].

Інформація про етнокультурний складник історичного процесу міститься приблизно на 55% карт атласу, а також у текстових коментарях. За часом вона відображає етнокультурну реальність від найдавніших часів до кінця першої чверті ХХ ст.

Сторону історії української державності, пов'язану з етнокультурним розвитком людності на українських теренах, висвітлено переважно у розділах, що відображають давню й середньовічну історію. Надто мало йдеться про етнокультурні явища ХХ ст. та їх зв'язок з державно-політичною історією України. Відсутня, зокрема, інформація про міграції та етнічні процеси, викликані визначенням державних кордонів у ХХ ст., про вплив голодомору, голокосту, міграційної, демографічної, культурної й національної політики керівництва СРСР на зміну етнічної структури населення України та мовно-культурне російщення громадян в Українській РСР. Не висвітлено автономні національні адміністративні райони, що були в УРСР у 1920–х – 1930–х роках, сучасні етнокультурні особливості регіонів України. Етнокультурної інформації бракує, на жаль, на картах, присвячених періоду від 1930–х років до нашого часу [9, с. 119, 120].

Етнокультурну ситуацію показано переважно через етнічні території та територіальну локалізацію назв понад 20 етнічних спільнот. Порівняння етнокультурної ситуації, що існувала в різний час, дає уявлення про її головні зміни. Показано також напрямки міграцій етнічних спільнот (лише ранніх індоєвропейських спільнот II–I тис. до н.е.), шляхи пересування народів у походах (лише походи киммерійців у VIII–VII ст. до н.е.), зазначено дати, пов'язані з початком чи закінченням

часу, коли певна етнічна спільнота заселяла якийсь терен. Серед народів, що представлені на картах атласу, є слов'янські, іранські, балтські, германські, тюркські, фінно-угорські та інші.

В атласі показано також зміни української етнічної території в період від початку XIII ст. до початку XX ст., добре висвітлено поширення діалектів української мови (на початку XX ст.), охарактеризовано історичні періоди її розвитку. Зміст атласу засвідчує наявність міцного зв'язку між етнокультурними явищами Центрально-Східної Європи та тривалою історією української державності.

Наявні у розглянутих атласах знання про етнокультурні ситуації в різні історичні періоди узгоджуються та взаємно доповнюються. Серед історичних явищ та подій, які є визначальними для етнокультурного розвитку на землях України, назвемо ретроспективно лише частину: 1. Проголошення державної незалежності України у 1991 р. та розпад СРСР; 2. Українська революція 1917–1921 рр.; 3. Скорочення української етнічної території упродовж кінця XIX – 1 пол. XX ст.; 4. Велике розростання української етнічної території на схід та південь, у зону степів у XVII – поч. XX ст.; 5. Українська національна революція сер. XVII ст.; 6. Утворення держави «Русь» з центром у Києві (кін. IX ст.) та її християнізація (кін. X–XI ст.); 7. Тривале сусідство українців з тюркомовними племенами на півдні, якому передувало тривале сусідство слов'янського населення з іраномовними племенами степу; 8. Велике переселення народів та розселення слов'ян з території України на південь, захід, північ у V–VI ст. н.е.; 9. Розселення індоєвропейських племен у II тис. до н.е. з території України та суміжних на сході регіонів з охопленням великої частини Євразії.

Відмінності, що існують у розглянутих атласах щодо відображення етнокультурного розвитку населення української частини Європи, зумовлені переважно різними предметами і завданнями, що мали укладачі. Атлас історії України (2012) спрямований на показ усієї відомої нам сьогодні історії України, а Атлас історії української державності – лише на державно-політичну історію на теренах України, пов'язану з появою і розвитком української державності. Відповідно, етнокультурний розвиток населення на території сучасної України у першому атласі показано системніше, повніше, послідовніше, у другому атласі більше уваги приділено зв'язку між етнокультурною реальністю та політичною історією. В Атласі історії України (2012) етнокультурний складник концепції історичного процесу на теренах України відповідає сучасному баченню концепції історії України, відображеному у працях інститутів НАН України (Інституту історії України, Інституту археології, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського та ін.).

В Атласі історії української державності є певна концепція, що характеризує той бік державно-політичної історії України, що пов'язаний з етнокультурним розвитком людності на українських теренах. Її головними складниками є такі положення: 1) від племінних союзів антів чи дулібів (середини I тис. н.е.) починається історія української державності, 2) попередні держави, що існували на українських теренах (грецькі колонії, Боспорське царство, Скіфія, Сарматія тощо), вплинули

на український державотворчий процес та на етногенез українців, 3) першою етнічно українською державою була «Русь» (IX–XII ст.), 4) формування перших індоєвропейських племен та їх подальша етнічна диференціація відбувалися у степовій та лісостеповій природних зонах сучасної української національної території та в сусідніх на сході регіонах 5–6,5 тис. років тому, звідси їхні групи розселилися у II–I тис. до н.е. на величезні території Євразії, а згодом і на інші континенти, що потужно вплинуло на етнокультурний і політичний плин історії всього людства.

Одержані результати необхідні для розробки узагальненої концепції участі української людності в етнокультурних процесах світу від найдавніших часів до сучасності, зокрема її етногеографічного складника. Доцільно розглянути висвітлення етнокультурного розвитку населення території сучасної України в інших сучасних атласах історії України.

Список використаних джерел

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.: іл.
2. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / Наукове товариство імені Шевченка. Грицелак В. П. (автор-упорядник), І. Дикий, І. Ровенчак. – Львів: НВФ «Карти і Атласи», 2013. – 127 с.: іл.
3. Ісаєв Д. В. Атлас історії України як сучасна форма дослідження минулого // Вісник геодезії та картографії. – 2014. – №2 (89). – С.11–14.
4. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. – К.: Видавництво «Мапа», 2010. – 300 с.: іл.
5. Лоза Ю. Історичний атлас України: Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. – К.: Видавництво «Мапа», 2015. – 320 с.: іл.
6. Руденко І. С. Картографічний подарунок для шанувальників історії України // Вісник геодезії та картографії. – 2013. – №2 (83). – С.54–55.
7. Територіальний устрій Русі-України (X–XIII ст.): Атлас. – К.: Видавництво «Мапа», 2012. – 54 с.: іл.
8. Україна. Хроніка історичних подій. Атлас / Упорядник Дмитро Ісаєв. – К.: «Картографія», 2016. – 128 с.: іл.
9. Чирков О. Етнокультурні явища на сторінках Атласу історії української державності // Українознавство. – 2016. – №2. – С.14–123.
10. Чирков О. «Історичний атлас України» – якісно новий рівень українознавчої історичної картографії [рецензія на Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Мапа, 2010. – 300 с.] // Українознавство. – 2012. – №1. – С.236–238.
11. Чирков О. Нові контури старого академічного проекту «Атлас історії України» (Рецензія на працю «Атлас історії України». – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.: іл.) // Українознавство. – 2013. – №3–4. – С.222–225.

References

1. Atlas istorii Ukrainy. – K.: DNPV «Kartohrafiia», 2012. – 152 s.: il.
2. Atlas istorii ukrainskoj derzhavnosti. Ukrainski zemli vid naidavnishykh chasiv do sohodennia / Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Hrytseliak V. P. (avtor-uporiadnyk), I. Dykyi, I. Rovenchak. – Lviv: NVF «Karty i Atlasy», 2013. – 127 s.: il.
3. Isaiev D. V. Atlas istorii Ukrainy yak suchasna forma doslidzhennia mynuloho // Visnyk heodezii ta kartohrafii. – 2014. – №2 (89). – S.11–14.
4. Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava) / Kerivnyk proektu y avtor-uporiadnyk Yurii Loza. – K.: Vydavnytstvo «Mapa», 2010. – 300 s.: il.

5. Loza Yu. Istorychnyi atlas Ukrainy: Kerivnyk proiektu y avtor-uporiadnyk Yuriy Loza. – K.: Vydavnytstvo «Mapa», 2015. – 320 s.: il.
6. Rudenko I. S. Kartohrafichnyi podarunok dlia shanuvalnykiv istorii Ukrainy // Visnyk heodezii ta kartohrafi. – 2013. – №2 (83). – S.54–55.
7. Terytorialnyi ustrii Rusi–Ukrainy (X–XIII st.): Atlas. – K.: Vydavnytstvo «Mapa», 2012. – 54 s.: il.
8. Ukraina. Khronika istorychnykh podii. Atlas / Uporiadnyk Dmytro Isaiev. – K.: «Kartohrafiia», 2016. – 128 s.: il.
9. Chyrkov O. Etnokulturni yavysheha na storinkakh Atlasu istorii ukrainskoi derzhavnosti // Ukrainoznavstvo. – 2016. – №2. – S.14–123.
10. Chyrkov O. «Istorychnyi atlas Ukrainy» – yakisno novyi riven ukrainoznavchoi istorychnoi kartohrafi [retsenziia na Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava). – K.: Mapa, 2010. – 300 s.] // Ukrainoznavstvo. – 2012. – №1. – S.236–238.
11. Chyrkov O. Novi kontury staroho akademichnoho proektu «Atlas istorii Ukrainy» (Retsenziia na pratsiu «Atlas istorii Ukrainy». – K.: DNPV «Kartohrafiia», 2012. – 152 s.: il.) // Ukrainoznavstvo. – 2013. – №3–4. – S.222–225.

Chyrkov O. A., research officer of the Ukrainian Ethnology Department of Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), gelovokrych@ukr.net

Coverage of the ethnic cultural development of population of Ukrainian territorial part of Europe in two history atlases

The aim of this research was to determine common points and differences in the coverage of significant phenomena and events in ethnic cultural development of population of Ukrainian territorial part of Europe in two history atlases. The aim was achieved due to the comparison of the content of the maps. The research covered «History Atlas of Ukraine» (published in Ukrainian by the State Scientific Producing Enterprise «Kartographiia» in 2012 as a scientific reference edition) and «History Atlas of Ukrainian Statehood» (published in Ukrainian by Scientific Producing Enterprise «Maps and Atlases» in 2013 in Lviv as a science fiction edition). The traced on the atlases knowledge on ethnic cultural situations in different historical periods and on their changes are sequenced and complete each other. The content of both atlases proves a strong connection between the ethnic cultural development of the population on the territory of the modern Ukraine and of the bordering regions of Europe and Asia, as well as with the political history of the Southern, Central and Eastern Europe. The differences existing between these atlases concerning the coverage of ethnic cultural development of population of the Ukrainian part of Europe are caused by diverse tasks which were set in front of their composers.

Keywords: history of Ukraine, history atlas, ethnic cultural phenomenon, ethnic processes, areal of archeological culture, ethnic territory, migration, Slavs, Ukrainians, Crimean Tatars.

* * *

УДК 069.5:745/749(477.82:069)

Мірошніченко–Гусак Л. А.,
аспірантка, Східноєвропейський
національний університет ім. Лесі Українки
(Україна, Луцьк), eviddil@ukr.net

ВИСТАВКОВА РОБОТА ВІДДІЛУ ЕТНОГРАФІЇ ТА НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1989–2015 РР.)

Висвітлюється один з основних напрямів діяльності відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) з часу його створення (1989 р.), яким була й залишається виставкова робота. З'ясовано передумови, що вплинули на її активне й різнобічне проведення. Звернуто увагу на важливий внесок у розвиток етнографічного музейництва О. Ошуркевича, Н. Гатальської. Визначено основні методи побудови виставок, створених відділом етнографії та народних промислів, проаналізовано їх тематику. Подані відомості про етнографічні міжмузейні проекти, міні-виставки та виставки-презентації нових надходжень. Прослідковано зміни в тематичній виставковій роботі й формах роботи з відвідувачем.

Ключові слова: музей, етнографія, виставка, Волинь.

Сьогодні перед музеями постають нові завдання і виклики. Реформування необхідне усім сферам музейного життя. Потребує перегляду і їх експозиційно-виставкова діяльність.

Для відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) від 1989 р. – часу створення – виставкова робота залишається основною формою комунікації з громадськістю. Однак, в контексті нинішніх суспільно-культурних змін постає потреба в перегляді пріоритетів та завдань, аналізі означеного виду діяльності. У зв'язку із цим актуальним є висвітлення виставкової роботи відділу етнографії та народних промислів, діяльності відділу загалом, питань його ролі у культурно-мистецькому житті волинського краю.

Протягом останніх трьох неповних десятиліть з'явилася низка присвячених музейній справі Волині досліджень А. Силука [22; 23], Є. Ковальчук [12; 11], Н. Пушкар та І. Несторук [21], інших авторів, де зачіпаються питання етнографічного музейництва. Певні аспекти науково-дослідницької й культурно-освітньої роботи відділу етнографії та народних промислів ВКМ висвітлюють праці О. Голдованської, В. Надольської і О. Токарської [6; 16], С. Чибирак та Л. Мірошніченко–Гусак [26]. Про практичну діяльність відділу етнографії та народних промислів йдеться у публікаціях О. Ошуркевича [17; 18], Н. Кузьмич [13], Н. Гатальської [5], Л. Мірошніченко–Гусак [14; 15], ін. У статтях С. Позіховської [20] та Л. Більо [2; 3] підняті питання перспектив розвитку міжмузейних виставок, трансформації експозиційної та виставкової роботи музеїв Волині, у тому числі уже згаданого відділу ВКМ.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

На підставі залучення низки джерел, насамперед звітів та напрацьованих матеріали до виставок, що зберігаються у науковому архіві Волинського краєзнавчого музею [1], а також наукової літератури у статті ставиться завдання висвітлити виставкову роботу відділу етнографії та народних промислів ВКМ впродовж 1989–2015 рр. Увага звернена на з'ясування передумов, які вплинули на розгортання відділом виставкової роботи, визначення основних методів побудови виставок, аналіз їх тематики, показ нових тенденцій у виставковій роботі.

З часу заснування Волинського музею в Луцьку в 1929 р. й до 1939 р. першочергове завдання відділу етнографії полягало у формуванні фондової збірки та поширенні знань про пам'ятки історії, культури та мистецтва. Музейні предмети експонувалися у двох невеликих виставкових залах й репрезентували майже кожен галузь волинського народного мистецтва. У радянську добу відділ був ліквідований, етнографічна колекція перейшла до відділу дорадянської історії і лише незначна її частина демонструвалася в експозиції. Діяльність музею тоді підпорядковувалася державній тоталітарній системі. Однак, позитивним моментом цього періоду стало формування Волинським краєзнавчим музеєм досить обширної й різноманітної збірки регіональних пам'яток. Серед них значну частину становили предмети культури і побуту місцевого населення, які увійшли до різних фондів груп зберігання. В подальшому це дозволило створювати виставки різної тематики.

З проголошенням незалежності України та утвердженням української державності відбулися значні